

pak vedou k tomu, že je třeba opustit či reinterpretovat „paradigma sekularizace“. „Víra zůstává a hledá jen nová vyjádření. Společnost je spíše odcírkevněna než odnáboženštěna, přičemž největší krize zakoušejí „sekularizované církve“ (s. 138). V druhé části kapitoly se Halík zamýšlí nad důsledky globalizace pro náboženství; na laicizaci náboženského života a na to, co označuje jako „demonopolizaci“ náboženství, posilování alternativních podob náboženství a funkcionálních alternativ „nových náboženských hnutí“. Podle autora právě křesťanské náboženství mělo již ve svých počátcích globalizující rysy.

Kniha *Globalizace* a její jednotlivé kapitoly nezapřou hybatele vzniku textů, skutečnost, že jsou dítkem aktérů přednáškového cyklu, který probíhá na Právnické fakultě Univerzity Karlovy. Sborník prezentuje zajímavě sestavené spektrum možných pohledů na globalizaci a řadu inspirativních myšlenek. Limitujícím faktorem se může zdát omezený prostor poskytnutý jednotlivým autorům, který zákonitě neumožňuje hlouběji rozvinout některé dílčí myšlenky. Sestavený sborník je výběrem možných perspektiv, logicky výběrem ne zcela vyčerpávajícím, což zjevně nebylo ani účelem a při současné mondénnosti pojmu je věcí téměř nemožnou. Jako celek kniha jistě přispívá a vybízí k plastičtějšímu vnímání frekventovaného stereotypizovaného pojmu.

Vydání knihy na toto, jen zdánlivě již vyčerpané, téma je v českém prostředí věcí přínosnou. Publikace poslouží zejména jako úvodní hlubší seznámení s konotacemi procesu globalizace a měla by se dostat do rukou každému, komu se tento pojem usídlil ve slovníku.

Tomáš Trampota

Marc Morjé Howard: *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*
Cambridge, Cambridge University Press
2003, 206 s.

Ke knize mne svedl její provokativní název: jak je možné mluvit o post-komunistických zemích jako o homogenní skupině? Jak je možné mluvit jedním dechem o slabosti občanské společnosti v těchto zemích bez rozlišení? A jak je možné ztotožnit členství v dobrovolných organizacích s občanskou společností a pak nízkou úroveň členství interpretovat jako slabost občanské společnosti? A k napsání recenze mě přiměla odzbrojující jasnost a jednoduchost úvah a analýz empirických dat. Kniha okamžitě zaujme svou strukturou: počínaje úvodem, v každé další kapitole se jako v soustředných kruzích znovu a detailněji vysvětluje, o čem kniha pojednává, co bude následovat a k čemu výzkumný proces dospěje; můžeme skončit četbu po úvodní kapitole, po první, po druhé nebo rovnou vyhledat kapitoly s analýzami dat, podle toho, jak hluboko se chceme začíst. Ještě pozoruhodnější je v knize jasná, zdrženlivá a tolerantní argumentace, kde jedna věc vyplývá z druhé, v každém momentě je jasné, jaké jsou alternativy, co a proč zůstává stranou pozornosti a to vše za podpory mohutné masy relevantní literatury. Ale kniha má i nějaké háčky; na některé z nich upozorním v závěru.

Záměrem Marca Morjé Howarda je ukázat, jak, do jaké míry a jakými způsoby přetrvávají v post-komunistické éře adaptační strategie vybudované za socialismu. Autor se soustředí na občanskou společnost, kterou rozumí veřejný prostor mezi státem a rodinou a která je ztělesněna dobrovolnými organizacemi. Konstruuje vysvětlení, proč je postkomunistická občanská společnost slabá; přičemž na slabost občanské společnosti poukazuje opakovaně zjišťovaná nízká úroveň členství a participace obyčejných občanů v dobrovolných organizacích. Autor využívá širokou empirickou komparativní základnu, která mu dovoluje komparaci postkomunis-

tických zemí se zeměmi ne-postkomunistickými. Je si vědom diferencí mezi postkomunistickými zeměmi, ale považuje je za malé; z hlediska širší komparace lze podle něj považovat postkomunistické země za koherentní region. Občané postkomunistických zemí se liší tím, že se méně často stanou členy dobrovolných organizací než občané ostatních zemí; a současně si jsou v tomto ohledu postkomunistické země blízké, přičemž procento členství v organizacích se v průběhu 90. let snižuje. Tato základní pozorování demonstrovuje autor na datech z různých výzkumů realizovaných v průběhu 90. let, a hledá v nich faktory, které jsou příčinou pozorovaných jevů. Jsou to výzkumy:

- World Value Survey (WVS) z let 1990–1991 a 1995–1997,
- Post-Communist Organizational Membership Study (PCOMS), vlastní autorův výzkum (dotazníkové šetření) v Rusku, východním a západním Německu v roce 1999 na reprezentativních souborech obyvatel,
- Případové studie – Rusko a východní Německo, 30 hloubkových rozhovorů v obou zemích v roce 1998; z teoretického hlediska i z hlediska skutečného popřevratového vývoje představují tyto dva případy největší možné difference mezi dvěma postkomunistickými zeměmi; jak ale uvádí autor, přes veškeré strukturální difference mezi Ruskem a východním Německem dnes, výsledky analýz poukazují na trvající vliv komunistické zkušenosti, aspoň pokud jde o členství v dobrovolných organizacích.

Úvodní kapitola tak v prvním přiblížení shrnula, o čem kniha pojednává a upozornila na zásadní autorovy inovace ve výzkumu srovnávací politiky: srovnání post-komunistických a ne-post-komunistických zemí, srovnání na úrovni individuálních dat obyčejných občanů a operacionalizace občanské společnosti četností členství v organizacích občanské společnosti. V další kapitole autor rozvíjí v perspektivě komunistického dědictví zkušenostní přístup (experiential approach) ke zkoumání občanské společnosti. Soustředí se na individuum a jeho zkušenosti z fatic-

kého života, nikoliv na jeho obecné postoje a orientace. Hledá způsob, jak ukázat příčinnou souvislost mezi zkušeností z komunistického režimu a dnešním chováním individuí. Koncipuje tři faktory působící na individuální úrovni: – nedůvěra lidí k organizacím komunistického režimu, – přetrvávání soukromých a neformálních sítí vybudovaných za komunistického režimu, – deziluze z nového politického a ekonomického systému. Autor tvrdí, že „tyto tři faktory, zahrnující reinterpretaci minulé zkušenosti lidí ve světle nových institucí a současného společenského vývoje, mají silný a vzájemně se posilující negativní efekt na členství a participaci v dobrovolných organizacích“ (s. 26).

Třetí kapitola je konceptuální analýzou občanské společnosti, její role při demokratické a hledáním nejlepšího způsobu, jak lze občanskou společnost empiricky studovat. Autor tu vymezuje pole, ve kterém uvažuje a pro které hledá přiměřené chápání občanské společnosti a z něj vyplývající nejlepší operacionalizaci, jako komparativní politiku (comparative politics). V takto vymezeném poli rozumí občanskou společnost (s. 34 a další) formálně ustavené organizace, skupiny, spolky a sdružení existující podle zákona, autonomní a dobrovolné. Nepočítá sem občanská hnutí nebo ad hoc mobilizované skupiny, protože, jak říká, občanská společnost potřebuje určitou rutinizaci, institucionalizaci a členskou základnu. Z občanské společnosti vylučuje neliberální a extremistické organizace typu Ku-Klux-Klan, mafie a určitý typ komunistické strany. Ve vztahu státu a občanské společnosti se přiklání k autorům, pro něž stát a občanská společnost nejsou dvojicí nepřátelských aktérů, ale symbiózou, v níž stát podporuje existenci a pluralitu organizací občanské společnosti. Vyjasňuje si vztah konceptu občanské společnosti a sociálního kapitálu, přičemž sítě přátelské a rodinné do občanské společnosti nepočítá. Pokud jde o operacionalizaci a empirický výzkum občanské společnosti, vidí dvě možnosti: sledovat registrované organizace občanské společnosti anebo členství

v organizacích. Sám považuje v oblasti komparativní politiky za nejefektivnější druhou možnost: počet členů a účast obyčejných občanů v dobrovolných organizacích.

Empirická část knihy je obsažena v kapitolách 4–6. První úloha hledá na úrovni zemí odpověď na otázku: co má největší vliv na počet členství v dobrovolných organizacích? Za závisle proměnnou v korelacích a regresní analýze je považován průměrný počet členství v dobrovolných organizacích. Jako nezávisle proměnné jsou definovány „předchozí typ režimu“ (klasifikace zemí na základě literatury o demokracii do tří skupin: staré demokracie, post-autoritářské země, post-komunistické země), „životní úroveň“ (vysoká, střední, nízká, podle intervalu HDP v roce 1997), „úroveň politických práv a občanských svobod“ (vysoká, střední, nízká, podle intervalu Freedom House Score), „civilizace“ (členění zemí podle Huntingtona na západní a nezápadní. Analýza ukazuje jasně, že nejsilnější proměnnou pro vysvětlení úrovně členství je typ předchozího režimu.

Druhá úloha sledovala na úrovni zemí vývoj členství v organizacích v 90. letech. Přímé srovnání v čase je možné pro Rusko a pro východní a západní Německo v letech 1995–1997 (WVS) a v roce 1999 (PCOMS). Výsledek je i tentokrát výmluvný: úroveň členství v organizacích (průměrný počet členství v souboru) klesla v Rusku z úrovně už tak dost nízké na ještě nižší (z 0,65 na 0,45), ve Východním Německu je patrný velký pokles (z 1,44 na 0,78), v Západním Německu je pokles malý (z 2,12 na 2,00).

Další úloha byla hledáním kauzálního vysvětlení počtu členství v dobrovolných organizacích na základě statistických analýz, tentokrát na individuální úrovni, na datech z vlastního šetření autora v roce 1999 (PCOMS) v Rusku, východním a západním Německu. Analýzy zahrnuly jako nezávisle proměnné základní sociodemografické ukazatele jako vzdělání, věk, příjem, pohlaví, velikost obce a proměnnou „předcházející typ režimu“. A opět, zkušenost komunistického režimu je nejsilnější vysvětlující proměnnou. Detailně-

ší analýza důsledků komunistické zkušenosti si vyžádala operacionalizaci již dříve zmíněných konceptů nedůvěry k institucím, přetrvávání přátelských sítí a deziluzi z post-komunistických režimů. Všechny tři proměnné mají vysvětlující sílu pro počet členství v organizacích.

V kapitole 6. jsou zjištění statistických analýz doplněna interpretací hloubkových rozhovorů vedených ve východním Německu a v Rusku; komparace výpovědí z obou zemí ukazuje, jak je způsob, kterým lidé reinterpetují svoji dřívější zkušenost, rozhodující pro jejich současné chování. Tato kapitola má poskytnout vhled do chování občanů post-komunistických zemí a pomáhá vysvětlit výrazně nižší členství v dobrovolných organizacích v post-komunistické Evropě dnes. Kapitola 7. obsahuje rekapitulaci závěrů, které se dají shrnout následovně:

- Trvalost komunistického dědictví je v post-komunistických zemích větší, než se domnívají ti, kteří se zabývají institucemi a elitami.
- Slabost občanské společnosti v těchto zemích je překážkou rozvinutí občanských dovedností, které jsou nutné k podpoře a udržení, konsolidaci demokratického systému.

Jak a co by mohlo změnit tyto neradostné závěry? Podle autora snad generační výměna a aktivnější role státu v podpoře organizací občanské společnosti a jejich rozvoji. Ztěží však uvidíme velké změny v participaci občanů v postkomunistických zemích.

Jako Apendix A–D jsou připojeny výzkumné nástroje autora vlastního šetření (dotazník a předpis pro hloubkový rozhovor), popisy výzkumných souborů respondentů a proměnných použitých ve statistických analýzách.

A jak to vypadá s Českou republikou? Pripustíme, že za okolností určených autorem knihy je občanská společnost v ČR slabá? Ve výzkumu Problémy obcí a samosprávy (SOÚ AV ČR, reprezentativní soubor ČR 1027 respondentů, sběr dat 1992) odpovídali

respondenti na otázku „Jste členem nějakých spolků nebo společenských či zájmových organizací“ tak, že uvedli počet organizací, jichž jsou členy. Průměrný počet členství v těchto organizacích byl 0,72. Otázka neupozornila na další typy organizací jako odbory, církve, politické strany, které jsou zahrnuty v dotazování WVS v letech 1995–1997 a kde průměrný počet členství v České republice byl 1,07. Takže můžeme připustit, že tato dvě čísla si odpovídají. V roce 2000 ve výzkumu Region a politika (SOU AV ČR, reprezentativní soubor ČR 1143 respondentů) byla položena otázka na členství v organizacích tak, že připomněla všechny typy organizací. Průměrný počet členství byl 0,24. Pokles je větší než v Rusku i ve východním Německu. Odpověď na položenou otázku, ale i na pochybnosti na začátku, je: ano, občanská společnost v ČR je slabá. Chceme-li posunout závěr platný za okolností definovaných autorem recenzované knihy, musíme definovat jiné okolnosti a proměnné, stejně dobře argumentované, které budou pochopeny a uznány, za nových okolností udělat jasné analýzy empirických dat; vytvoříme tak nový obraz občanské společnosti, v němž bude výsledek pro ČR lichotivější.

Na závěr několik poznámek k oněm na začátku zmíněným háčkům v knize; týkají se autorova výzkumu PCOMS. Autor rezignoval na popis prostředí, ke kterému se analýzy individuálních dat a ústřední závisle proměnná – počet členství v organizacích – vztahují. Pouhé konstatování, že dvě postkomunistické země – východní Německo a Rusko – jsou příkladem největších rozdílů mezi postkomunistickými zeměmi ve všech ohledech, jsou zjednodušením, které podkopává efekt autorova zkušenostního přístupu. Abychom rozuměli výsledkům právě v jeho rámci, měli bychom vědět, jak jsou – a také jak byly, protože se to týká období postkomunistického i období komunistického – vymezeny podmínky vzniku a existence dobrovolných

organizací. Dobré by bylo znát počet organizací za předchozího režimu, takřkajíc nabídku organizací, dobré by bylo znát aspoň orientačně počet organizací v současnosti, ať už si o těch číslech myslíme cokoliv. Druhá poznámka se týká operacionalizace konceptu „nedůvěra komunistickým organizacím“ počtem členství v nich. Proměnná „počet členství v komunistických organizacích“ je jistě dobrá proměnná; ale prezentovat ji jako míru nedůvěry k organizacím předchozího režimu je dost velkým zjednodušením. A ne tak dokonale zdůvodněným, jako v případě míry občanské společnosti postkomunistických zemí, operacionalizované počtem členství v organizacích. Třetí poznámka se týká reprezentativity výzkumných souborů vzhledem k typu sídla respondenta. Deklarují se typy rural a urban; první velikostní kategorie však je sídlo do 10 tisíc obyvatel a není jasné, jak se k sobě tyto dvě kategorizace mají. Rovněž může vzniknout otázka, proč je minimální věk ruských respondentů ve výběru 16 let a německých 28 a jaký to má vliv na výsledky. Prezentace výběru 30 respondentů pro hloubkové rozhovory jako náhodného ve východním Německu a kvótního v Rusku se mi zdá mystifikující. Stejně může vzniknout pochybnost o interpretaci rozhovoru s 24 letou ženou, jejíž osobní zkušenost s komunistickými organizacemi pochází z jejího života do 16 let.

V každém případě lze doporučit knihu nejenom studentům a nejenom jako učebnici srovnávací politiky orientovanou na postkomunistické země. (Jak říká Claus Offe z Humboldtovy univerzity v Berlíně, kniha je „must“ pro studenty postkomunistické Evropy.) Neboť každý háček, o který je možné v knize zadrhnout, představuje téma pro jeden článek, který bude odpovídat na otázku, proč by „to“ mělo být popsáno a zdůvodněno jinak, než jak to dělá autor.

Zdenka Vajdová